

Шевченко С.М.,
*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти,
Інституту педагогіки НАПН України,
ORCID ID iD: 0000-0002-0432-8893,
Scopus ID: 57225045332*

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1819-1897)

письменник, педагог і культурно-освітній діяч

Народився 27 липня 1819 р. в містечку Воронежі Чернігівської губернії (тепер Сумська область) в сім'ї старого збіднілого козацького роду. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Після відкриття Київського університету св. Володимира записався спочатку на філологічний факультет, а згодом на юридичний, де слухав лекції професора М. Максимовича. Важкі матеріальні умови не дозволили закінчити навчання. Від 1839 до 1845 р. викладав словесність у Луцькій і Подільських школах для дворянських дітей.

1845 р. переїхав до С.-Петербургу, де одержав посаду ад'ютанта кафедри слов'янських мов і літератури в університеті. Літературну діяльність розпочав у 1840-х рр. («Повість про український народ» (1846). За рекомендацією Петербурзької Академії наук 1847 р. виїхав у наукове відрядження за кордон, проте за участь у Кирило-Мифодіївському братстві його заарештували й вислали до Тульської губернії із заборonoю писати й займатися педагогічною діяльністю.

Після повернення до С.-Петербурга в 1850 р. розгорнув широку журналістську діяльність, організував систематичне видання книжок для народу, реалізував ідею створення українознавчого журналу.

Віхою у просвітницькій роботі стали створення та організація видання україномовної абетки для початкового навчання «Граматка» (1857). Це був перший підручник українською мовою для народної школи, який мав виховний і пізнавальний зміст. 1860 р. діяч видав альманах «Хата», а з 1861 р. взяв безпосередню участь в організації видання журналу «Основа» (С.-Петербург).

На початку 60-х р. вів активну боротьбу за перетворення української мови на офіційну не лише в школі, а й у державних справах. Щоб довести можливість її використання в наукових працях, друкував в «Основі» «Історію України з давніх часів», а також перекладав з російської «Положення про селян». Протягом 1860-1862 рр. організовував видання і розповсюдження серії дешевих книжечок для народного читання рідною мовою - «Метелики» (39 номерів)¹, які навчали рідної мови².

Від 1864 по 1867 рр. – працював урядовцем у Варшаві, де вивчав польські архіви з історії України активно друкував дописи в галицьких виданнях.

Останні роки свого життя провів на хуторі Мотронівка, нині с. Оленівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл., де й помер 19 лютого 1897 р.

Основні праці: «До рідного народу» (1847, перевид. у 1882), «Граматка» (1857, перевид. у 1861), «Слово до письменних» (1857), «Які посібники зручніше вживати при початковому навчанні селянських дітей?» (1862), «Виховання дітей за підмогою школи» (1869), «Зазивний лист до української інтелігенції» (1882), «Дві мови, книжня і народня» (1914), «Україна» (1923) та ін.

Пантелеймон Куліш

ДО РІДНОГО НАРОДУ...

Народе без пуття, без чести і поваги,

Без правди в письменах, завітах предків диких,

Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць, сіпак і розбишак великих!
Єдиний в тебе скарб — рідна мова!
Залятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.
О варваре! Покинь тріумфувати
Та зчервоній од сорому тяжкого:
Що всі сусіди мають, що назвати,
А ти своїм не назвеш нічого.
Що захопив, єси серед Руїни,
Забрав усе великий твій добродій;
Жене тебе неволя з України,
І з рідним словом тулишся, мов злодій.
На дзеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний.
Своїм розбоєм лютим не пишайся
І до сім'ї культурників вертайся!

П. Куліш
До рідного народу... 1847, перевид. у 1882. Хуторна поезія. Львів. URL:
http://ukrlit.org/kulish_panteleimon_oleksandrovych/do_ridnoho_narodu
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5771>

Пантелеймон Куліш

ПЕРЕДМОВА ДО «ГРАМАТКИ»

Скільки не є у нас по Україні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо друковані не на нашій мові, а через те кожна дитина довго нудить над книжкою, поки навчиться іноязычні слова розбирати, через ті надовго діти з дому для науки одлучання, від роботи відвикають, псуються без батьківського і материнського догляду, ще ж за довгу і важку науку треба не мало платити. Тим і писемність не дуже ширитися в нас між людьми; а тим часом ледачі писарі і всякі нечестиві законники темного чоловіка морочать і тіснять, бо неписьменний чоловік - все одно, що темний на очі: куди поведе повода, туди і йде - хоч би і в яму. Треба вчити дітей письменства так, щоб, погано години не гаяв, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до цього найперша поміч – щоб граматка складена була рідною українською мовою. Навчившись читати по-своєму, всяке зрозуміє і Церкву, і Московську печатку;

тоді й нехай береться за які хоче книжки. Звідси ж надруковано таку Граматку. Навчаючись читати, не буде спотикатися дитина на слова іноязичні; а витвердивши його добре, здобуть на весь вік собі користь. Тут бо для першого читання підібрані наставні піснослів'я про наших предків і Божественні псалми; тут надруковані споминки про давні давнини, що діялися на землі до приходу Христа на землю, – про Його святу Церкву і про війну з Татарами та Ляхами за віру православну та волю людську. Тут же, для повсякденної потреби, прикладена і наука арифметика, яка показує всяку кількість грошей, хліба і всякому ділу. Щоб книжка ще більше принесла людям користь, надруковані найпотрібніші чоловікові молитви Церковною печаткою, яку вже всяке розбере, навчившись по-своєму читати.

*П.Куліш.
Граматка. Спб, 1857. С. 1-3. 149 с.*

Пантелеймон Куліш

СЛОВО ДО ПИСЬМЕННИХ

Земля Українська йде далеко з обох боків Дніпра; сягає вона доти, поки народ говорити по-нашому, а говорити народ по-нашому і в Австрійському царстві аж по самі Карпати. Перейдеш кордон і не здогадаєшся, що це вже інше царство: здається тобі, що все йде рідна наша Волинь, або Поділля. Люди ділять землю на царства, а Божа премудрість на племена. Проходять сотні років, кладуться інші межі між царствами, а Божі межі між племенами стояти непорушно; вмере одне, друге коліно, наступити інші влади – інші даються містам і селам закони, а закони мови та звичаїв залишаються непорушними, поки саме плем'я не прийме самотужки інші мови, інших звичаїв. Отже вся земля поділена на народи, як на великі сім'ї, і всяка сім'я говорити своєю мовою, співає свої пісні, травні свої звичаї. Ні гори, ні моря не поділяти таких сімей між собою. Стріне Німець Німця за океаном, в Американських землях, - і рідні вони здадуться один одному, а ніж Англійці, чи Іспанці, з якими поруч стоїть Німецька оселя на чужині. Опинитися наш брат Південно-Руський Українець серед Австрійських Русняків – і вітають його за кордоном так, ніби біля Лубен, або під Полтавою. Так було і за сто, і за двісті, і за тисячу років тому з усіма племенами. Язик та звичаї народні найміцніше, найлюбіше єднають між собою народи. Коли ж така воля Божа, щоб люди жили на світі великими сім'ями; то треба кожному розумному чоловікові свою велику сім'ю, своє плем'я знати, де воно живе, по яких землях, якими містами і селами розкинулося, треба прислухатися добре до своєї рідної мови, чи вона з розумних уст йде, чи вона в пісні голосить, чи вона з книжки читається. Озирнися назад у велику старовину - він, за короля Польського Степана Баторія

співали ті самі кобзарі, що тепер від кобзарів розумні люди на вічну пам'ять записали і надрукували. Пройшло більше двох сотень років – і чого не перевернулося на Україні! Були гетьмані були воєводи та намісники; вигорали до попелу села та міста від Прип'яті до Синюхи, на тиждень верхові їздили; переверталися додому, безлюдну пустелю і знову заселялася Україна; а мова залишилася та сама, що й за короля Степана, та сама пісня голосити по всій Україні, від Карпат до Есмані, від Польщі до Дону. Та й король Степан змусив Україну з тією самою вже й тоді стародавньою мовою. Не було ще й Польщі на згадку, а вже наш народ господарював так, як тепер, живучи в своїх звичаях над Дніпром-славутом. Шануй же всяке своє рідне слово, яке не від кого іншого як від самого Бога нам надане, і, не для того надане, щоб ми дар Божий зневажили і забули. Хто його зневажає й забуває, той самохіть виганяє собі з рідної сім'ї української, і до такого не обернеться серце, як до родича, на чужині, такого не привітає наше плем'я по братерських під Карпатами, чужа тому наша пісня, котрі не мають рівні по всьому світу. Німа для того буде щира душа наша, і нема йому частини в тій славі, що здобули собі наші предки полем і морем у всьому світу, воюючи за віру Християнську і волю людську.

Пантелеймон Куліш

П.Куліш

Слово до письменнихъ. Граматка. Спб, 1857. С. 146-149. 149 с.

Пантелеймон Куліш

ВИКОХУВАННЯ ДІТЕЙ ЗА ПІДМОГОЮ ШКОЛИ (уривок)

Щасливий той народ, що має добрі школи. Спромогтися на добрі школи важко так через недоліки, не так через убожество, як через передсуди, що йдуть з давніх-давен із народу в народ. Плакали колись батьки та матірки, віддаючи дітей у школу, а як же було дітям! Чому вони плакали? Того, що у школі починалося інше життя, не те, що вдома. Учителі, набравшись навпіл з гріхом науки по чужих землях, або й щирі чужоземці, поважали домівку своїх учнів вертепом зла, яке вони начебто мають повикорінювати у своїх учнях.

Тим часом сам чорноризець Печерський, писавши свій літопис, розповідав про гарні нориви і звичаї Полян Дніпрових. Звідкіля ж вони взяли, ті нориви і звичаї? Напевно, що не з книжок, бо не було їх тоді в Русі, а з самого серця людського. Людське серце творить шанувати й любити, а письменні люди знаходять у ньому правила життя людського, та й наказують в будущині так робити й жити, – так само, як людський розум творить мову, а граматика знаходить правила мови й забезпечують її на даліше. Ледача буде та мова, котру б збудували «фа ріогі» граматика. Оттаке й буде життя, як її

формують наставники людські, не вважаючи на те, як її людське серце окреме від науки формувало.

Наші старосвітські наставники думали інше. Вони думали, що чоловік – це звір, а чоловіком починає бути тільки з того часу, як вони йому дадуть своє письменство. Отож позирали вони с погордою на своїх учнів й тільки наказували їм, а як вони що розуміють, як вони що серцем чують, про це не дбали. Тисячу років йде вже така наука, та й до цього дня діти плачуть, йдучи в школу, – плачуть не самі пустуни, не попсовані, а найбільш такі, що викохані коло найкращого материного дому, за приводом найрозумнішого батька. Та все ж у матері болить серце, як треба буде віддавати дитини в школу? Чорноризець Печерський насміхався з тих, що тужили над дітьми за тисячу років до нас, бо, батче, вони були язичники, не взнали ще Христової науки. Чому ж тепер тужить серце в матері, а в іншого й батька, хоч вони вже й знають Христову науку? Мабуть шкільні передсуди зістались такими, як і за часів Візантійських.

А чого ж би їм зникнути? Школа й досі лишається в тих самих руках що й тоді, – у руках так званої право правлячої чи керуючої влади. Все училищем орудує міністерія, а все училище, своїми презентаторами, подає закони тим початковим школам, що ніби зовсім самі відкриваються по волі, надає закони навіть хатньому ученню за школою. Поки все училище не стане творчим самосудним, вільним розумом і правом громади, поти й початкові школи не підійдуть під сім'ю і домівку так, щоб ні дитина, йдучи до школи, не плакала, і в матері серце не боліло.

Тепер між сім'єю й школою лежить якась безодня, що дитині страшно її переступити. ... «Се вже тобі не домівка! – промовляє до нього все, що дитина бачить й чує в школі, – так, ніби домівка, з любим матернім голосом й ласкавим поглядом, була чимсь грішним, негодивим, а ось тут то вже святиня добра и розуму!».

Хто ж у цій святині стоїть коло жертовні? Хто священствує? Чим він переважає серце й розум тих, котрих дитина вважала за святих у домівці, за найдобріших у світі, за самих правдивих між людьми, – чим?.. Де в його той вогонь, те чисте, негасиме полум'я, що горить у серці батька і матері? І невже сяке-таке письменство розумніше від того ладу, котрим вони держать сем'ю і господа із дня в день, із року в рік? Це – слово, а то – діло; це – теорія, а то – практика.

Дитині сказано, що учитель вельми розумний чоловік, та вона його тільки боїться, а розуму його не бачить, бо самого його не любить. Розум батька та матері розумний, а цей ні, це якийсь нерозумний розум! От у цьому то й лихо, що дитина й серцем й умом лякається свого учителя, замість того, щоб його любити, а любивши розуміти.

Вину цього складують на самих дітей, а годилось би подумати, чи не ті винні, хто споруджує школи? Що таке школа? Хата, тільки вже така, куди й інші діти сходяться. Чого вони приходять? Учитись. Чого вчитись? Письменства. На що те письменство потрібне? На те, щоб, вирости тримати сім'ю і господу своїм розумом. То не саме письменство чоловіку потрібне, а те, до чого воно служить? Певно що ні: воно тільки вказує, що звідкіля й як досягти до найкращого порядкування в самій господі. Коли так, то виходить, що це тільки знаряддя до життя сім'ї з господою, а головна річ – усе таки саме те життя. Зазнавати його починає чоловік у рідній хаті, ту ж саму хату мусить він колись своїм розумом порядно держати.

Я хочу тільки сказати, що діло учителя – велике діло, а особливо – початкового учителя. Коли університетські городи закликають до себе всякими вигодами знаменитих професорів, то сільські громади мусять чинити так само з учителями початковими. Не гімназія й університет мусять бути головними ступнями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достотнім, а перш за все – рідна хата, потім початкова школа. Коли б яка громада спромоглась своїм коштом заложити десять гімназій, то зробила б вона дуже розумне діло, спорудивши лише одну гімназію, а дев'ять (коли б не можна було більше) початкових шкіл.

Саме вже зрозуміння – ступінь угору. Знайте ж, батьки й матері, знай кожне чисте й благе серце, що школа не мусить лякати дитину. Поки вона лякатиме, поти в ній стільки буде добра на будущину, скільки ми здобулись його за тисячу років, від початку письменства на Русі. Перестане ж вона лякати тільки тоді, як зробиться дитині новою домівкою, з новими громадськими правами й втіхами...

Пантелеймон Куліш

П.Куліш

Виховання дітей за підмогою школи. Правда. 1869. Ч. 23. С. 198–199.

Пантелеймон Куліш

ЗАЗИВНИЙ ЛИСТ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

*Духа не угашайте.
Апостоль Павель.*

*Живий живе гадає.
Пословиця.*

I.

Як панувала колись Польша, нашим прѣдкам здавалося, ніби Русь від Карпѣт аж до Путивля єсть неділіма часть Рѣчи Посполітої Польскої, и ніби-то, не державшись из Ляхом за рѣки, не можна Русінові пробувати на свѣті.

Щіро прихилились наші предки до Ляхів, щіро аж натто. Найповажніші домів в Червоній Русі, на Покутті, на Подолі, на Волині и Білорушчині и по обидва боки Дніпра на Україні — нехтували навіть стару віру кгрєцьку, щоб не різнитись ні в чім ис польськими панами. Приподоблюючись до приятелів Ляхів, робились римськими католиками, кальвінцями, лютеранами, новокрещенцями, ариями. Черес приятельство с панами Ляхами, руська інтелікгенція стала польською. Рідна мова, мова великих предків, пійшла в неї у занедбанне. Писали и розмовляли у поважних бесідах по польськи, и хибі тільки лаялись по руські. Оттак-то самохіть полячилась наша вельможна, гоноровита Русь, позираючи чужім оком на шляхту ніжчу, як и на всяку іншу руську дрібноту.

Тим часом рушчина жила своїм природнім життєм у руському простолюдді, и давала ознаку своєї самобутности незліченними піснями, що дивують етнографа своєю красою и сілою. Та, цвітучі собі и діко буюючи, не робила рушчина прогрєсу, — не робила черес те, що не мала путя перед собою, ані чєсти й поваги за собою. У церковні школи її не прийнято; с церковної амбони нею не говорено; судовє писарство її нехтувало; розмова про широку світову жизнь и політику її цуралась; друківана словєсність нею погорджувала. Всюди панувала або мєртва мова, котру вікохано штучно по старосвіцьких чернєчих писарнях, або ж та польщизна, котру прийнято в нас між людьмі поважними и для громадського життя, и для розмови в рідних сємьях.

Се ж усє сталося тим, що й наші руські пані, и наші руські „владіки“, звичайно крєвні тих же панів, не віробили просвіти в своїм народі, и поривали очі на чужу. Над школою, над церковною амбонною, над судовою трибуною и над літературою царював той же передсуд, що й над самим побутом руським. Варязька Русь так стерялась у татарському ярмі, а по Татарах у перєлюбках з Литвою та з Ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні.

Правда, що в польське вікно свободно ринув світ гуманізма звідусіль, де єго ще не пригашували давняшні просвітїтелі Європи. Та приплатилась наша Русь вєльми дорого за те, що позирала на європєйську культуру у чужє, а не в своє власне вікно. Наслідком братання с панами Ляхами було те, що, як розбуялась у Польській Рєчі Посполітій соціяльна усобиця під кінєць XVIго столїття, — руське церковне поспільство зрєклось єдїности з руською церковною аристократією, а під єго ревнівим надихом занєдбане культурниками поспільство мирське стало взивати Ляхами не тільки руських латїнців и прозелїтів чєсько-німєцького нововїрства, да и таких панів, що мурували єму церкви, споруджували монастирі, підпірали своєю повагою церковні брацтва и, держачись из диссидєнтами за руки, стояли на сеймах опіром протів політичнєї систєми єдїности віри в Польщі.

Сим робом соціяльні усобиці в Речі Посполитій Польській прийняли зловіщу назву боротьби козаків из Ляхами, дарма що козаки боролись из вельможними представителями Русі, Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Четвертинськими, Корецькими и т. д. и т. д.

У цій погібельній для обох націй боротьбі, руських панів піддержали польські пані, а руських козаків — пані московські, думні люде царя Алексія Михайловича. И сим-то дивним судом вворуженої сили, древня варягоруська аристократія втеряла територію, котру осягла була правом оборони від хижого азійцтва. От як страшенно приплатились наші вельможні предки за те, що не вхопили своєї національної тропи, що не второпали єдності своєї в рідних традиціях и в рідному слові з Руссю простоліодною.

II.

Занедбана своїми церковними и мирськими панами рушчина зоставила багато свого самоцвіту в польській словесності и, прийнявши в себе доволі польщизни, перейшла під московське панування такою ж просторікою, якою була й під польським. Після Великої Руїни, що знівечила всю роботу європейської культури на обох берегах Дніпра, — під захистом міцної своєю суцільністю Москві, по залюднених наново городищах и селищах постаła так звана по письменські Мала Россія, а по народньому Україна.

Тут изнів глибоко закоренилась и буйно проросла та самоцвітна мова, котру, за панування Польщи, не вважав за велику річ ніхто: ні королівська рада, ні панські сейми, ні схолястичня тогочасня інтелігенція, як польська, так и наша руська. Розлилась вона далеко поза край України обох боків Дніпра, сягнула аж у Курщину и Вороніщину, аж до Волги, Дону, Кубані. И такий розлив просторікуватої, занедбаної високими властями и не запоможеної печатним словом рущини пророкував їй новий процвіт, нову красу и силу.

Справді, куди ні заносилась наша весела або смутна пісня, наша поважна дума або жартовлива приспівка, всюди по великому Руському Світові слухано її з уподобою и переймано залюбки. У великих дуків царя Петра Первого, за трапезою дзвонили в кобзу и співали сліпі козаки, а при дворі царіці Анни Івановни в царському штаті знаходимо кобзаря українського. Тільки ж бо наші пані, що постали на Україні з нових народніх дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до научної чи хоть громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських.

Тогді ще було рано давати вагу такому ділу, як простолідне слово, віпечатане найкращою печаттю своєю по сільських піснях. Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самоцуття. Так само, як за панування польського нехтувано рідною мовою задля мови приятелів Ляхів, так само нехтувано нею вдруге задля мови московського

па́нства, пома́заного чужозе́мщиною. З ним бо на́ші пані сво́ячили́сь и єдині́лись; з ним у царськíй службі и в придво́рних церемо́нях товаришувáли; до моско́вських ду́ків, яко люде́й могу́чих, лесті́лись; до їх мо́ди и до їх звича́їв приспосо́блювали́сь.

Че́рес таку́ похі́пливість, опада́в у купі́ с пусто́цвітом и найкра́шчий цвіт на́шого наро́ду. Столі́чня примáна тягла́ до се́бе украї́нських ду́ків, мов би якíм магні́том. Коли́б моско́вське па́нство ході́ло не до „право́славної“ це́ркви, а до като́лицького косте́ла чи до протеста́нського збо́ру, — не подиві́лась би на́ша аристо́кратія на старода́вні ру́ські церкві́ свої́, и пе́вно, ра́ди ново́го добро́дія свого́, Моска́ля, ста́лась би чужові́рною.

Сим ро́бом, наслідде́ неза́зної старо́сві́ччини, на́ша коха́на мо́ва, зоста́лась упослі́дженою вдру́ге. Держáлись бо в нас і́ї по Вкраї́ні ті́лько знéхтувані сто́лицями доматорі́, лю́де мало́ї нау́ки, узéнького круго́зору, панкі́, підпанкі́, полупанкі́, мі́щане, коза́кі та поспо́літа чернь, хлі́боро́би. Уся́ ж інтеллі́кге́нція, все що́ пяло́сь на світо́ві висо́кості́, усе́ бага́те, пі́шне, вельмо́жне, усе́ осві́чене яко́ю Бог посла́в нау́кою, прихили́лись ро́зумом и се́рцем до вели́корушчи́ні.

Як ба́чимо, ста́лось из на́ми те ж саме́ під моско́вським панува́нням, що́ було́ під польським. Самохі́ть на́ші мирські́ и духо́вні пані́, гла́ви поспі́льства, зре́кли́ся рідно́ї рушчи́ні сво́єї. Старі́ перéдсуди на корі́сть мо́ви госуда́рнеї́ и тогочáсна байдужі́сть про зако́ни приро́ди в жи́зні на́ції робі́ли те, що́ ніхто́ и не дога́дува́вся, які́й вели́кий ска́рб лишáли в простолю́дній ма́сці ті́ наші́ лю́де, що́ пялі́сь на „россі́йський Геліко́н“ або́ поучáли с церко́вної амбо́ни рідних браті́в чужо́ю мо́вою. Так са́мо, як и в поєдна́нні с Польще́ю, ні́кому було́ в нас запрова́дити наро́дню мо́ву в шко́лу, ні́кому зве́сти на церко́вню амбо́ну, ні́кому поса́дити і́ї на судові́й трибу́ні. Сорóмились розмовля́ти не́ю серед лю́дей вели́косві́тніх; погóрджува́ли тисячо́літнім прéдківським сло́вом у печа́тнях.

III.

Так на́ші востóчні сусі́де, само́ю перева́гою вла́сти, сі́ли, достáтку, позба́вили нас, у сво́ю че́ргу, націо́нального верхові́ття, и впо́сліди́ли той еле́мент націо́нальної жи́зні, котри́й у лю́дей науко́вих уважа́ецця за найпе́рший. Не ро́блячи нам ні́якого наси́льства, вони́ ві́черкнули нас из кні́ги живі́х на́цій, а да́вню на́шу націо́нальну давни́ну присво́или собі́, яко́ рі́ч, про котру́, за на́шим мовча́нням, ніхто́ інший не озивáвся.

Бу́ли ми до́вго на́че ме́ртві, бу́ли нерухóмі в лета́ргічному сні́ ро́ків ис півтора́ста по́слі то́го, як наш Богда́н запро́дав нас ра́зом у дво́є рук, а є́го alter ego хоті́в запро́дати ще́ и в тре́йті. Ис се́го ле́таргу пробуди́ла нас рідна́ мо́ва, як то пра́вду сказа́в вели́кий Лях:

...dźwięk mowy rodzinnej mię osuci.

По яко́мусь таємні́чому зако́ну воскресе́ня заме́рших наро́дностей, у Полта́вщині́, у Ха́рківщині́ и, як ба́чимо, на́віть у Черні́говщині́, мов на тій ко́бзі струна́ до струні́,

робо́м. Не то що не шко́див нічо́му и ніко́му, а приспо́ряв вели́кому Ру́ському Сві́тові вели́ку бу́дущину. Ним бо ма́лося, на підмо́гу спільно́му добробу́тові, відвигну́ти з наро́днєї за́лежи живо́творню́ сі́лу, котра́ тепе́р исну́є собі́ німу́ючи, сліпу́ючи, біду́ючи або́ гайну́ючи.

От же знайшли́ся в Росі́ї такі́ правите́лі, що позира́ли скрі́ва на етно́графі́чну Украї́ну, розпо́стєрту́ ші́роко се́ред Ру́ського Сві́ту, ні́би вона́ сво́єю мо́вою ро́бить який́ся пере́кір царсько́му госпо́дарюва́нню. Ста́ли сі́ лю́де, сі́ полі́тичні homunculi, міркува́ти, яки́м би робо́м зупини́ти ро́сцвіт украї́нської мо́ви, и привели́ царське́ праві́тельство до неможли́вого ді́ла — до уга́ше́ння ду́ха.

Тут почина́ецця нова́ пові́сть про изби́єнне младе́нців...

Було́ в Росі́ї таке́, що буква́рі и початко́ві шкільні́ книжечкі́ дозволя́лось печата́ти по жму́дзькі, по само́їдзькі, по тунгу́зькі, ті́лько забороне́но по украї́нські.

Було́ таке́, що збіра́ти грошо́ві жертви́ мо́жна було́ на вся́ку у́чту и на вся́ку сві́тову́ пусто́ту; поста́в ті́лько за́каз Украї́нцям скла́датись хо́ть по вдовині́й ле́пті на науко́ву запо́могу земля́ка́м свої́м.

Було́ таке́, що не боро́нено видава́ти вся́кі кгазе́ти и журна́ли лю́дям поро́жнім, ра́ди реда́кторської́ нажи́ви з людзько́го недо́свіду и легкоду́мства; украї́нським же наро́долюбця́м забороня́ли спові́щати́ рідний́ край про́ все, чим би осві́тілась є́го те́мрява.

Було́ таке́, що Бо́же сло́во пере́кла́дувалось и зиря́нською и ко́мліцькою мо́вою, ті́лько неві́льно було́ пере́кла́дувати є́го мо́вою украї́нською.

Поста́ло наконє́ць у́же й таке́, що на́віть у пові́стях, пи́саних вели́корушчи́ною, цензу́ра попра́вляла изба́ там, де в руко́писі сто́яло х а́ та; впи́сувала ба́рин там, де а́втор пи́сав па́н, и т. д.; а ко́лі чума́к заспі́ває в а́втора:

„Пропі́в во́лі, про́пів во́зі, Пропі́в я́рма и за́нози“, то цензу́ра виче́ркувала́ чума́цьке співа́нне, я́ко украї́нське³.

V.

Як на́м назва́ти ту бе́зліч уся́ких мук, що в на́с прийма́ли му́ченики й му́чениці за сво́є рідне́ сло́во? Чи то була́ римська́ Неро́нівщина, чи гишпа́нська Токвема́довщина? Чи то була́ дальнові́дна праві́тельственна́ му́дрість, що зна́йде собі́ оправда́нне у ві́ках гряду́щих; чи то була́ така́ необа́чність, що скритику́є і́ й ма́ла дити́на?

Як і́ ні́ назива́ймо, а підляга́ти ї́й, мов бессло́весні́ зві́рята, не му́симо. Бо ко́лі ми диву́ємое́ь, як се на́ші пре́дки так необа́чно збі́гли пі́ною с кипучо́ї украї́нської́ жи́зні, то неха́й же хо́ть на́с на́ші пото́мки не доко́рюють ма́рним шумува́ннем.

Ті́лько легкоду́хам зда́ецця, що на́ша сі́ла ні́що супро́тив ті́єї сі́ли, котра́ рі́не на́с из висо́кості́в госуда́рнєї вла́сти, мов яка́ Ніа́кга́ра, грі́млячі́, кру́шачи, слі́плючи и

туманячи. Аж два царювання сплямовано вже гашенням нашого духа. И хибá ж ёго вгашено? Хибá ж ми злились ув одну націю ис „православним“ Московським царством? Не тільки не злились, а стали від нього, черес те насильство, ще дальше, ніж були колись від Польского католицького королівства.

Черес те насильство и тиранство, ми тільки зрозуміли розумом и побáчили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддóбрюючись Москалёві.

Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. Задля госудáрнёї москóвської політики, вони нас израдили так са́мо, як израдили колись задля політики польської.

Не маємо вже и своїх санóвників: бо й сі відб́ігли нас тим же рóбом, що й наші Острóзкі, Вишневе́цькі и т. д.

Не маємо ні свого українського трибуна́лу, ані свого звича́євого пра́ва.

Не маємо ні такої цéркви, котра підля́гала б суду́ громадської совісти, ні такої шко́ли, котра вихóвувала б наших дітeй згідно з духом нації.

Не маємо на́віть рідної прéсси, котра б не да́вала націо́нальній мóві міршавіти під на́пливом чужо́ї, и освіжа́ла б ду́ха наро́днёго серед на́шого безголі́вья.

Одно́ тільки на́ше зоста́лось при нас живе́ українське сло́во. И то́му задекретóвано згинути. Побала́кають, мовля́ли, ще трóхи сим жаркго́ном хліборóби, зійде він тільки на те, щоб розмовля́ти про вози́, волі́, я́рма, пúги, налі́гачі, и, не оппе́рте ні об цéркву, ні об шко́лу и прéссу, зникне собі, мов той недóрид, що ё́му не суди́лося й на світі жити...

VI.

От же воно́ не зникне вже черес те са́ме, що ёго тиснуть и го́нять. На́ше сло́во загартóване в уста́х Оле́гів, Святосла́вів, Володи́мерів ище́ тогди́, як Москва́ й не наклі́нулась. Загартувáли ми ёго и в уста́х то́го ри́царства, до котро́го сла́лась из за́зивами вся Е́вропа, вою́ючи з ворога́ми віри Христо́вої або свобóди релі́гійної.

То ж воно́ служи́ло в боротьбі́ сили́ му́скульної з му́скульною. Тепе́р наступи́в для не́го час боротьби́ ду́ха з ду́хом. Як ні впо́сліджують нас ті лю́де, що озива́юця представі́телями Москви́, а му́сять призна́тись, що український дух ви́ступив на сво́є діло́ жи́зні геро́ічно.

Москóвське ца́рство давно́ вже почало́ зва́тись Всеросси́йським. Два́десять язиків, за прі́водом Наполе́она, розби́лось об ёго поту́гу. Исто́рия ёго дія́ній ста́ла печáтатись десяти́ками томів, голосні́х, мов горла́ті гарма́ти. Пиша́ючись перева́гою над боє́вими силами́ Схо́ду и За́ходу, москóвський самоде́ржець став зупині́ти політи́чні бу́ри в Е́вропі, мов той Непту́н у Виргі́лія, одні́м по́гуком: Quos ego! А москóвська мо́ва обрі́ла для се́бе такий невмі́рущий о́рган, як поет Пу́шкін. Вели́чня зроби́лась Москва́ не одні́єю стихійною́ сило́ю. Здава́лось би, нам подобáло втону́ти у то́му вели́ччі, зникнути в

блискавічному сяєві всеросійської слави, стопитись ув один метал із Москвою серед страшеного вогню, котрим вона палила землю і воду, перекуватись у щось неодмінне во віки під залізним ціпом тієї баби ягї, що в нашої казці кує москалів на мідяному току, покрепляючи силу решетами картєчи.

Москва віросла якїмсь дивом перед очима в Історії. Про нас, що допомгли їй знятись од землі аж під небо, ніхто й не згадував, прославляючи її царів та героїв. Нас мов би ніколи не було й на світі...

Аж ось, саме піт ту велику годину, як засіяла півним світом невміруща слава Пушкіна, найкраща слава, якою може величатись нація, — у нас на Україні, серед забутих степових могил, мужицька мова піднялась із нечєвля до високости всенароднього жалю, плачу, піднялась до погорджування великою гординою і до погрожування великій потузі.

То правда, що в нових кобзарських співах було багачко сліпого буяння, як і в героїських подвигах тих варягів, що руйнували Болгарщину і Византию, як і в гайдамацьким завзятті тих козаків, що розбивали по Чорному морі християнське купецтво заодно з бесурмєнським, а дома плідрували руські свої городи татарським робом. Тільки ж бо славянська інтелікгенція не занедбала піснотворного ктєнія через єго недосвід. Широко від Петербурга до сербського Білграда, а від сербського Білграда до чеської Праги розлилась наша нова пісня, і навіть чужомовня Європа довідувалась черес переклади, у чому сила неторканих ще струн української кобзи.

Сила була в пророкуванні нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем і вогнем, а духом і правдою. Заговорило понад Дніпром німе камінне; озвались голосно бурьянувати городища, і все живе почуло, що гаряча предківська кров кипіла і бушувала не дарємно.

Вхоплено й замчано кобзаря на край світу, між азіяцьку дічу; придавлено єго й примучено на тілі, ослаблено єго й скалічено на душі; а голосна пісня єго черес те ще поголоснішала на широкому світі. Усе недодумане і недосвідоме з неї почєзло зосталось тільки саме сяєво...

Так у великих проповідників людської віри, чи вони сходили з громохмарної гори у юдоль повсяденщини, чи з'являлись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами і таємничими призовами, нікне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, і сяє негасимим во віки світлом те, чим вони вищі над похілу до землі людську природу. Так наслідде предківської слави чистиця в непроглядних століттях, мов у водах мовчазної Лєти, і зостаєця нам від неї саме героїство духа, що підіймає серце на благодатні задуми і на великі подвиги.

Оце ж не сумуймо про мизерну долю нашого Українського народу; не журімося про те сиріцтво, у якому заливався і залиється він без первоздану свого громадянства і своєї древньої церкви. Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повернені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невміруща, і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала.

Не загине те слово, що дало животворящу допомогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі; а велике слово свідкує про величчє того народу, що зачав його в глибині свого духа.

Так, ми не малий нарід, дарма що нас не добачають наші сусіди у своїм величанні. Не малий уже тим, що докіль стояли ми за Польщу, під пятою в Ляха извивалась Москва; а як почали стояти за Москву, стала тоді Польща пицати під пятою в Москаля.

Не малий і тим, що, давши Польщі і Москві архиєрів, вельмож і писателів, не пошилися ми в чужоземщину слідом за своїми спокусеними гл'авами.

Найбільше ж величчє Української нації явне с того, що, залившись без церковного, політичного, воїнського і наукового передовництва, спромоглась вона видати с себе самобутню літературу, і затрівожила не помалу силіміцних єдинителів Р'усі.

Памятне бо нам слово моск'овського оракула: що польське повстанне єсть ніщо, як порівняти його с повстаннем літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від Імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе Імперію на самій серцевині. Так промовила, віщуючи про нас, моск'овська піи'я, і се нам не малий прогностик, що ми, літературною пропагандою, утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатимеця чимсь кращим, ніж цяцьковані митри, і таке вельможество, котре пишатимеця чимсь достойнішим, ніж предківське надбанне, і таку інтелігенцію, котра буде розумна малоученим людям, як батькі і матірки розумні дітям своїм.

Благодатна земля, що зродила вже стілько багатого жнива, лежить облогом перед нами. Зачаровано сей обліг ище тогді, як борілись наші руські козаки з нашими руськими панами, зачаровано й закл'ято: щоб на сему облозі поламався усякий плуг, котрий не сам нарід-аборікген собі вікує.

Оце ж почали ми його кувати, сего чудовного плуга, с того часу, як постягали богів з Олімпа, а полубогів из мрамор'яних постаментів, та поробили громадянами. Дарма що нас так тяжко тіснять і пригнічують необачні государники. Ми і в тісноті і в пригнеті куємо та й куємо собі словесні лемеші та чересла помалу. І прийде той час, що пахатимемо предківське займище без цензурного дозволу.

А щоб роса не вибивала нам очей, поки зійде наше сонце, сонце духовної свободи, — треба нам, братте земляки, заложити літературній кіш у вбезпеченому високою цивілізацією місті.

Шкода нам звати Москаля дядьком. Дякуючи нам и за ору́жню и за моральню підпомо́гу, він хоче загля́дити наше обліччє серед наро́дів; хоче, щоб ми забу́ли, хто ми и якé наше націо́нальне пра́во; хоче, щоб ми не ма́ли ні путя́, ні че́сти, ні пова́ги на світі.

Оце ж, проповідуючи йстину, яко исто́чник свободи, му́симо ходіти ро́бом тих, котрі́м вели́кий Учи́тель ро́ду людзько́го наказав: що коли́ гна́тимуть їх ув одному́ місті, неха́й утека́ють до дру́гого. Пе́вно ж бо зна́йдеця в культу́рному світі приту́лок, звідкіля́ у всю Ру́ську зе́млю изи́йде віща́нне на́ше, на про́буд со́нних и на воскреш́енне ме́ртвих.

Роспочина́ю се спасе́нне ді́ло кни́жкою, котру́ назва́в „Хуторно́ю По́езією“ на озна́ку того́, що коли́б ні в одні́м го́роді и ні в одні́м селі́ не знайшло́сь уже́ живо́го зерна́ до за́сіву націо́нальної ніви, то рука́ Бо́жа зна́йде ще ё́го в хутора́х, и ши́роко позасіва́є наві́ть и жи́дівське по́ле на Вкраї́ні, не тільки́ те, що підляга́є на́шим пере́вертням.

VIII.

Виставмо, міле братте, на високостях нау́ки и літерату́ри на́ше націо́нальне зна́мено. Не побачить на нёму́ пля́ми ні оди́н край, опрі́ч хиба́ тієї Моско́вщини, що слуха́є цькува́ння своїх погі́бельних полі́тиків, своїх слі́пих кни́жників и фари́сеїв. Чи́стий сто́ятиме сей стяг у ся́еві гуманіта́рности. Не стя́гує він люде́й на крі́ваве ді́ло, на га́рбанне чужо́ї пре́дківщини, на топта́нне під но́ги чужо́ї святи́ні. Стя́гує він украї́нську роспу́джену се́мью до наслі́дування пре́дківського надба́ння — ри́дного сло́ва, до наслі́дування пра́вом нау́ки и словесно́сти.

Сим не зупиня́ймося, міле братте, що таке́ вели́ке передвзя́ттє роспочина́ємо мали́ми сі́лами. Усе́ вели́ке на землі́ поста́ло з мало́го, и все поту́жне з малосі́льного. Не зупиня́ймося й моральним зане́падом на́ших Украї́нців.

Понури́лись вони́ тепе́р у зе́млю німу́ючи, мов ті во́лі підъя́ремні. При́йде ж той час, що вони́ ви́простаю́ця, и з „німо́го языка́“ зро́бля́ця віща́телями націо́нальної пра́вди. Перелі́чать вони́ себе́ всю́ди: и на ри́дній и на чужі́й землі́, и по се́лах и по горо́дах, и по сте́пах и по моря́х. Проки́ну́ця и в столи́ці, що сто́їть на людзькі́х кістка́х, ви́кована с само́го залі́за. Відгукне́ця німи́ й страше́нний Сібі́р, пере́міряний на́шими но́гами. Заб'є́ця украї́нське се́рце наві́ть и в іншого́ пере́вертня, мов у того́ „Ляха́ Потурна́ка, клю́шника кгалє́рського, недо́вірка хри́стьянського“. Плодо́ща на́ша полуде́нно-ру́ська землі́а. Насища́ла вона́ свої́ми ді́тьми дво́є вели́ких царств, та ще й тепе́р інші́ з них жи́ві в чужо́ядній утробі́, мов той проро́к у символі́чному кі́товім че́реві. Зве́ргне їх чужа́ націо́нальність, на про́повідь ри́дної, украї́нської.

До гурту ж, небожата, и великі й малі! До гурту паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде — слово! Воно бо скарбівня нашого духа. Воно — великий завіт незначаної нашої предківщини. Воно — правдиве пророкування нашої будущини.

Мусимо, любі землякі, заходитись укупі всі живі коло тієї праці, що започали наші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло буяючи, яко люде віку темного; а ми робитимем своє розмишляючи, яко люде освічені наукою; вони — мечем та кулаччем, а ми — пером та лагодою. Нехай царі царюють, а великі пані панують. Общі причини привелі їх до страшної переваги; общі причини вкажуть и розумну міру їх перевазі. Не хитаймо високих стільців; не зневажаймо и великих заслуг давніх государників. Нехай старий завіт історії стоїть перед нами в своїй повазі. Новий виробить и нове вино, и нові міхи по виноточах.

IX.

От на таких-то основинах треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть из довбнею безголовий цензор, и за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель кат.

Усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталося черес політичну темряву, — черес те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опіралась на єдину філософію, достойну свого імени, на філософію природовідання. Дійшовши, с прокгресом кругосвітнєї наукової праці, тієї правди, що бескрай и безмірний космос, у величезних и найменших творивах Божих, дає нам закон громадянського життя и розумового прямування, кладемо її в основину нашого проповідання української національності и духовної свободи. Закінене серед чужої нам громадянщини, серед чужоплемінного и чужоядного натовпу, слово наше ховалось тільки по невмірущих піснях да в тайниках наших сімей, — у тайниках, недоступних політичній інспекції. Викликаємо єго тепер з останнього сховища на ширшу просторонь. Досі перепроваджено єго в нас тільки через віковічні книги Святого Письма. Наступила черга перепровадити єго черес поетичні твори великих народів и черес філософичну, опперту на природовідання науку.

Який ні єсть малий собі с початку наш видавничий захід, як ні трудно робити на одшибі те діло, котре народи свободні роблять у себе дома; та, не маючи іншого способу проповідання нашої загнаної и забитої правди, мусимо вважати своє видавництво — не з гордошів, а з гіркого жалю — и за народню школу, котру нам заборонено дома, и за церковну амбону, котрої наше духовенство нам не соблюло и не вповажнито.

Спогадаймо, братте, про ту годину бідолашню, як, під колотнечу за „духовні хліби“, замикали и пустошили церкви по руських наших городах, не тільки иновірці, а й

самі ті, що називались „благочестивими“ владиками. Занебане, а часом и роспуджене поспільство виходило тогді в поле и під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромагались убогі и гонімі благовістувателі. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі, у своїй науковій темноті, переходили свято віру предків своїх, як тогді найкраще можна було її зрозуміти, то, маючи в руках такі могутні знаряддя до проповідання істини, як наука и література, ми тим паче можемо переходити предківський завіт національної свободи и свободної совісти.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершається. Нехай з нашого серця ріне та велика потуга, що нашим полівим благовістувателям не дала підклонітись під замикателів и пустошителів святих церков. Коли завзяті люде меча и поломья були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люде Христової правди — сіль Української землі, тихий світ народу Українського, герої християнської любови и самоотверження — були нашими правдивими предками по негасимому духові.

Пам'ятаймо, рідне браттє апостольське слово, що поставили ми девізом до сього Зазивного Листу: Ду́ха не уга́шайте! Не гасімо його самі в собі; тогді ніхто його не вгасить и в нашому народові. Нехай наших гасителів поб'є всьогосвітній сором, а наше знамено нехай сияє своєю чистотою и правотою во віки.

Гірка и мов уже безвиходна наша доля, що й казати!... Сподіюючись, який страшений расплодился на Україні тиск чужомовного, нам ворожого панства, яке зрадливе сидить у нас на апостольских сидалищах архиерейство, и як починаючи в нас навіть людей науки; сподіюючись на ту жменьку людей, котрих можна у нас назвати оком, ухом и серцем України, тільки зітхнеш, промовивши з Шевченком

„Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче...
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить, —
Тільки ворог, що сміється“...

Та нема такої безодні, с котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесного багатства и над силою влади, не оправданої філософією природи.

Поки що, втішатимемось хоть тим, що чуємо в собі доволі снаги на протест перед всьогосвітньою інтелігенцією за сліпе и тиранське вбивання нашого національного духа.

П.А.Куліш.

Зазивний лист до української інтелігенції. Хуторна поезія. Львів, 1882. С. 117-137.

ДВІ МОВИ, КНИЖНЯ І НАРОДНЯ

Історія нашого слова південного Руського, чи (як напісля його названо) українського досягає в старовину глибше нашої пам'яті літописної. Не записавши чернець Нестор Печерський, котрі жили, як розмовляли і співали по своїх хатах найдавніші предки наші, хоч і вважав він, за своїм віком, найголовнішим ділом військові сварки та походи варяго-Руські, та й самі походи, для поваги, занедбавши язик народній, як мову люду темного, що виріс у болвохвальстві чи язичництві, як ту мову, якою чарівники-жерці народні вселяли в темний люд свої болвохвальські забубоні. Письменство Болгарське прийшло в наш край з попами-Християнами, які силкувались вигнати з простого світу старосвітські химери про слов'янських богів: тим і не сквернили своїх писань споминками про їх чарівні звичаї та про них. Пісні, які вони поважали, за своїм віком, поганою перед Господом. Небагато ж мій довідалися з їх писань про те, що звемо тепер життям народом. Довідалися ми тільки про Печенігів, Половців та інші орди, які на Русь набігали і на які князьки під своїми корогвами зброю Русь водили; дізналися про торги і вейни з Греками, про спосіб, яким Греки свою віру по Україні розпростерли, і про діла церковні, які, як тепер видно, чинилися людьми духовними та великими панами, без поради народної.

Тому вже й у ті давні часи було на Україні дві мови⁴: одна викувалася на кшталт церковної чи Болгарської і велася між попами та вельможними мирянами; друга трималася непорушно в темній простоті. Коли б було не так, якби весь народ прийняв єдину мову, ту, якою писав Нестор Печерський, то швидко забував би він своїх богів слов'янських і всі пісні про них. А то ні: не покинувши він тих пісень, ходячи до церкв Християнських — перше з примусу, а далі батьківським звичаєм; не всі він їх поперезабував ще й за наш час. Не за батьків же, не за дідів і прадідів наших схаменувся він і згадавши, що в нього колись були боги слов'янські, нещодавно поклавши він про них — свої чарівні пісні. Певне діло, що ведучі вони в нього ще з тих давніх давнини, як згадував сільський люд богів слов'янських не по-самих тільки прізвиськам. Тим часом і говорю, що історія нашого слова сягає в старовину глибше нашої літописної пам'яті.

Ще не було й слуху про тих Варягів, про тих Оскольдів і Дірів, а вже наші дівчата скакали чарівними стрибками навколо Купалової голі і співали, може, так само, як і тепер співають:

Місяць світити, гілка ссяє,
А Купало скрізь вітає...

Ще не знаючи наш край, чи є на світі Візантія, а вже купалися дівчата в зачарованій Слов'янським богом воді (sic), ніби змиваючи з себе нечисть щоденну, ніби через ту таємничу чистоту сподіваючись переглянути у свою частку, або сподобитися від Купала якісь чий смутні, як оть і вь пісні показано:

Ой вечір на Купала

Пішли дівчата до ставу

Купатися, плескатися

Та з долею змовлятися...

Коли ж і в давню старовину слово наше було вже голосне і ладне, то чому б йому, здається, не ширшати, не рости вгору, не вибратися з мови усні в мову писемну? Язик укупі з Божим словом, і привели темний Люд до нової віри примусом княжим, як і сам Нестор Печерський описує. бо не щирим серцем молилися недавні кумирники Християнському Богові і таємно від попів і княжої дружини справляли свята своїм Купалам, Посвистачам, Волосам, Перунам та іншим слов'янським предковим богам. давніми піснями та звичаями, жила з чабанами, з орачами, з рибалками та пасічниками, а новокована, ніби висча мова, княжила у високих будинках і судила суд по містах та селах, і писала книжки та судні грамати. народній стародавній мові ширитися і рости вгору і вибиратися з простоти в премудрій писемності?

Прийшли Татари, перебили князів з дружинами, поруйнували монастирі, і не швидко після тих руїн піднялися знову пані на панування, а монастирі на науку віри християнської. Переховуючись від татар по нетрах і пущах, прості миряни прихилилися знову до своїх давніх богів, хоч були геть занекали їх заради Бога християнського. Татари багато шкоди наробили князям, панам, містам і монастирям, а простий люд мало про них пам'ятає. Літо-пісна історія тяжко сумує про ті лихолітті, а простому людові байдуже було, кому давати данину, щоб не позичали хати, або куреня, — Татарам чи Варягам.

І живий простий люд по своїх нивах, по гаях і по оселях, не багато поважаючи, що починається нова вже держава на Україні, не Варязька, а Литовська, все ж і Литвини, опанувши Київ і всю південну Русь, пустили віру, міські звичаї, писане право і весь земський порядок по старосвітському; як було за Варягів, так велося і за Гедиміна, за його синів і внуків на Україні, з малими одмінами. стародавня, правдиво рідна.

Приєдналася Литва до Польщі; приєдналася і Україна з нею. Відкрилася в Польщі академія, — відкрилася академія на Україні, в Києві. Поляки ж вибилися помалу з-під мови латинської і почали вчитися в школах, судити й писати польською, а Русині, поважаючи письмову свою мову за якусь поважну від простої і всякого розумну, занедбали в Київських і всяких інших школах. Вчилися діти по школах Письма Святого, вчилися

церковних голосів, вчилися і граматики і риторики і філософії на всіх мовах, тільки байдуже було вчителям про ті промови, які в простих хатах миряни один до одного промовляють, байдуже було про народ. або собі самого веселить і розважає. Бо вчили в тих школах монахи і духовні люди, які простий мову вважали недостойним про божественне діло глаголити, про високі науки правити, а піснотвір'я народні, як суєту мирську, попирали.

Тим часом наше просто, правдиво рідне слово не замовкало, бо скільки не випускали школи в світ людей учених, були ті вчені — що крапля в морі, і як там між собою не гомоніли по письмовому, і не змогли всього великого світу українського до свого смаку словесного навернути. Бо велика сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і таємниця тієї сили - в людських серцях, а не в людському розумі. Ті слова серцем люди вимовили, які були ще зовсім темні, як не знали що ніякого бога, крім сонця, місяця, вогню, води і тих подібних божих див. Те слово розлилося по Україні піснею про радість і горе, про зоряне небо, про любі гаї й луги зелені, що тоді, як не знали люди, що то за письменство і чи є де воно на світі. Прийшовши до нас письменство з чужого краю з чужою мовою, повідомило світові, що не гаразд бездушного кумира за бога вважати і від його щасливої долі бажати⁵. Зрозумівши ним віри темний люд, бо справді ними кумири не промовили до них через своїх чарівників-жерців такої правди, як святе Письмо, яке невидимий Бог — сказано ним — через святих людей дарував усім народам. Тільки не зрозумівши віри наставникам, які вмовляли його, що не рідною простою, а якоюсь поважною мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись, або свій розум перед людьми виявляти. Не вмовили його й академіки київські, а то прості дяки по школах. Скільки не обернулося простих мирян у письменників через ту чужоземну науку, — усе ті нікло в народі, як у моря крапля. Писалися новокованою мовою книжки по школах, писалося право і папіри по судах, промовляли на тому мові вельможні пані на своїх радах; простий світ кланявся всім ним, що розумним своїм главам, а в серці, сам того не знаючи, був від усіх їх розумний: тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні, і від найдавніших давнини тримав у пам'яті. непорушно аж до нашого часу.

Школи наші раділи світові щирим серцем і приводили багато людей до пізнання Листа святого через чужоземну мову. Шановував їх за це і міський і сільський люд, і хто що зміг від свого достатку давав на церкви, при яких звичайно вели ті школи. Смиренно приймав простий люд від наставників науку письменства і не давав собі права розбирати, чи так чи інше треба письмовими книжки писати, суд укладати, до простих мирян промовляти. Коли чого не розумів у їх писаннях і в дієслові, то поважав собі за недорослого, і помислу в жодній голові не було, що вина в тому наставників, а не

учеників. Лише серцем був він від тих премудрих книжників розумніший, бо не манило його серце розмовляти в своїй сім'ї письменницькі, або злагодити пісню письмовою мовою. Коли ж хто заносив з бурсі в село чи на хутор премудрий кант схоластичний, то слухали його селяни і хуторяни, дивуючись простою своєю головою, якимось розумно скомпоновано, проте канта не переймали, бо серце їх від того канта не билося, серцем вони були розумніші від письмового співака. Покидавши село писемний співак, — залишаючи село і кант його; жодна пам'ять не волила схоластичному співу між своїми сільськими співами вмістити.

Отож за князів Варягів було дві мови на Україні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хutorська, щира народня. Настало панування Литовське, — те ж саме виявилось на Україні, бо викликавши Варяги чужих наставників з чужою письменством допомогли їм викувати якийсь середній мову між Болгарським і Українським народним, і ті письменство, уклавши стародавнє право⁶. Литві, наче який кладь. Настало панування Польське, — і всі дві мови було на Україні, бо писане право ще більше втягнулося в ту химерну, суху, ненародну мову, а схоластика по школах розуміла мову тільки головою, а серцем їх не розуміла. Повалили козаки Польщу, та не змогли повалити мертві Польські схоластики на Україні, і самі свої універсали академічним складом, для більшої ніби поваги, писали. Проте пісня, не будши в школі, правдивою поезією по хуторах і селах розлягалася; проте дума, вирвавшись з-під письменства, у козацьких таборах до найвищої Гомеричної краси підіймалася.

Від того, як приєдналася Україна до Московського царства, то схоластична письмова мова перейшла в московські духовні та мирські товариства. Знайшла вона там собі давній підготовок у чорних писаннях і вкоренилася потім у Російських книжках як молочай, або степова зінувати⁷, які ніякими плугами з землі не бачиш. Що більше шкіл споруджувалося по всьому царству, що більше книжок друковано, то ширше вона розросталася, і як колись не поважала у нас вдома на щиру народну мову, так занедужала і там живе слово, яке в народних піснях голосило і в народному голосі.

На Україні ся мертва, протинародна мова не дуже то зміцнилася, бо її голубили тільки ченці по монастирях та законники по судах, а там приголубили її царедворці, які за довгого жіночого панування орудували самотужки всіма землями між чотирма морями в Європі. Тут підпустила в неї Польща свого слова, а там Москва піддала свого акання — і виріс потай народу в палатах мову, якого ні Польща своїм, ні Україна своїм, ні простий Російсько-Московський люд своїм не називає, — виріс мову Російську. Поки він гніздився на Україні, не з'являвши він голосних пісень світові, бо нікому було б добре їх слухати. Наші бо великі лиці, Серпяга, чи Самійло Кішка, чи Сомко Мушкет, чи хто інший, були

герої народні, прославлялися серед збройного народу — козаків, і від того народу співалися ним голосні славословия-думи живим народним, а не глумніть і . У Петровому ж царстві прославлялися герої серед солдатів, тріумфували серед столиць за очима у великого сільського світу, і не знаючи сільського світу, як їх славити піснею і за що славити. Тим і випало все на людей письменних, які їх мало не за богів поважали, і понаписували їм писемні люди велегласні гімні, про які байдуже було простому народові. Від тих-то писаних гімнів хвалебних пішов далі й далі розростатися і глибше та глибше коренитися по містах мов Російський, що таючи коло степу, якого прості люди відбігли. Переймали тою мовою і наші земляки писемні, бо тим язиком по школах їх вчено, тим язиком по судах їх суджено, і понаписували теж чимало всяких книжок, яких ні простий Україні, ні простий Москаль не вважає родичами пісням. Інший бо в них склад, інший тон, інше слово саме.

І довго, довго Російська словесність, за розумом і толком писемного люду, здавалася кожному, хто її відав, рідною, чи якось її величали вітчизняною; і нещодавно тільки почали деякі голови і початку зростання доглядатися і з народною мовою, з народною піснею рівняти. Нещодавно почали постерігати, що чого ж вона тільки до письмового, до вченого, до міського, до спанілого люду промовляє, і чому її проста людина, хоч би найрозумніша, не розуміє, а зрозумівши, чому в ній не смакує, чому до серця її не приймає! Нещодавно почали дивуватися, чому писані вірші, хоч сто разів їх люди чули, не вкорінюють у голові так як неписана пісня, яку іноді тільки чоловік почув, та й до віку не забуде!.. Чому? чому? та й кінця немає питань. А вона, ота словесність, колись монастирська Болгарська, підправлена трохи, ніби неохоче, українським словом, потім академічна, помазана Польщизною, а далі пересаджена до столиць і Московською мовою круто замішана — пише собі та й пише, друкує та й друкує, радить радити, вчити та й вчити, судити та й судити, мало рахуючи або зовсім не рахуючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово. Гарно її привітають по містах і по сільських будинках; а що по хатах її не знають та й знати не бажають, то на ті хатні люди — темрява, на ті вони злидні, і розум у них невеликий, і слово в них до землі поникло.

От же знайшлися такі люди, що, не вдовольнившись книжками, почали прискіпливо до тієї сільської темряви придивлятися, як вона в світі живе, як вона своїм невеликим розумом всяке діло розбирає, як вона тим до землі пониклим словом свою душу в і здивувалися не помалу, що та темрява, ні в кого не вчившись, правду і неправду, Бога і людей як найглибше розуміє і розум свій не в книжках записує, а в піснях виспівує. Не помалу здивувалися розумні голови, почувши душею в простому й неученому слові селян свіжу силу, мов непочату воду, і, заблукавши мову письмову, припали жадобою до

тієї віковичної криниці. Тим-то способом виявилися в письмовому світі відті чудові пісні, відті думи народні, пописувані в світі неписьменного.

Помиляють ті, котрі думають, що наша словесність Українська пішла від Єнеїди Котляревського. Котляревський був панський письменник, і для панів скомпонував Єнеїду. Відрізнившись від простих людей одягом і звичаями, сміючись поглядавши він на чумацтво, на бурлацтво, на пахарське життя, сміючись і глузуючи показавши всі ті в давніх велеліпних богах і славних героях, — і засміялися над ними. від народу сільського, зареготали в гурті і селяни, не понявши, що все їх передражнено; бо віковичні заморозки, почавшись за князів Варягів, прибили все на Україні, і вже простий селянин не знаючи, або не вмів за себе сказати, що він — теж чоловік, та ще може й красний від тих, що з його мови і звичаїв глузують. Та й усім письмовим очі затуманено; ніхто й між ними не дістався глибини історичної і не думав, що ці нові звичаї чужі, що та недавня мова чужа не одним українцям, та й усім селянам на Руському півночі. Байдуже було премудрим сучасникам Котляревського, що тими новомодніми звичаями надано сладкі яди всякому добру душевному, що тою чужоземною модою хижа пиха розпустила крила по всьому Руському світові і сараною носила на простий темний люд з нього. Ніхто не домислився, що та ніби делікатна мова пророкує смерть рідної словесності і силкується — не то в нас, та й на півночі — з людей Руських зробити людей Російських. Не будучи всенародною, та новокована мова заводила по містах грядки, а по селах грядочки та й на тих грядках і грядках які хоч почуття і думки щороку ширшають ті посіви, а не з народу беруться для того зерна, хто здужає, чим воно пахне відте протинародне розумове господарство і до якого кінця воно простує, розростаючись по Руському світові і беручи для себе зерна та не з народного життєдайного слова! ворожить про свою частку своїм Руським розумом, чує правду і неправду своїм Руським серцем, і співає свою Руську пісню про Руське життя, яке б не було воно славне, чи безславне; словом. тепер, хто здужає, до якого кінця прямує ті смертоносне схоластичне зілля, яке всеялося незнати коли в живий і співучий Руський світ та й кореніця на Руській землі, що та зувати на степу.

Може, вже й нема спасіння народному Руському слову на півночі, а в нас на Україні спасіння шукатиметься. Може темний руський, північний люд, навчившись колись письменства, прийме Російську словесність за свою рідну, бо в тій словесності є голосні поети, а в його народній немає жодного. Ми ж опріч рідної пісні маємо рідних поетів, які вже роблять міцну реакцію тієї академічної та міської словесності, беручи зернята для своєї думки і почуття з народу сільського, самостійного духом. Не від Єнеїди ж Котляревського ведуть свій рід наші поети. І сама Наталка-Полтавка — не прабаба їх поетичним жінкам і дівчатам. Котляревський тільки розумом скомпонував Наталку, а

серце його було з тими, що мали нею втішатися. Не глибоко проглянувши він у душу селянина, і серце наше не б'є так до Наталки, як до Квітчиної Марусі або до Шевченкової Катерини. Актриса його Наталка, а не щира поетична селянка. Чи такі ж дівчата виступають перед нас у Народних Оповіданнях Марка-Вовчка? Чи такі вони в наших піснях?

Котляревський мав одного тільки ученика, Гулака Артемівського. Заткнувши цей ученик за пояс вчителя і почав був сміянням добиратися до тих вузликів, які ще й досі не розв'язувані, та рано знемоглися на силах, стоячи один серед славослівних або солоденьких Російських поетів, яких мало позаходило. Кинувши об землю свою козацьку кобзу Гулак, і вже не нахилився з землі підняти. Іншої слави досяг він своїми силкуваннями, та про ту славу дзвонити солом'яні дзвони,

Квітка один на своїх плечах вивіз наше селянське життя і нахиливши всякого свого читача до поважного рахування, що воно є той простий люд, про який байдуже людям письмовим! Квітка — істинний батько нашої словесності книжної. Так його кликали Шевченка, так певно його зватимуть і майбутні поети наші.

Від Шевченка, називаючи Квітку батьком і отаманом своїм, глибше його вийшов — не в звичаї, не в життя народну, а в народну душу. Поставивши він перед собою не сільську темряву, яка вона є тепер, а той духовний образ, який ця темрява з давніх-давен виявляє в пісні, і дивлячись на той великий образ душі народу, плачемо оплакав його занепад або зневагу, сміхом той образ насправді осквернили, гірким докором збивши з промови протинародних славословників і грізно пригрозивши недолюдам прийдешнім лихим часом. Простий люд виступає в його співах увесь у сонному лучі посеред густих хмар, що зверху над ним і округи його насупилися, виступає убогий і до землі пониклий; от же сяє нищета рям'я його в тому божественному лучі якоюсь святою славою, і здає він у своїй смирній богобоязливості, паном над панамі... Дивна наша народна пісня! дивна ж своєю силою і не вчена поезія Шевченка серед словословлящих солодкомовних вчених поетів. Гучно і весело було в хатах, тихо і сумно по хатах, як заgrimів його співучий голос. , ширше коло кобзаря громада, смакуючи в рідному слові. Живе слово — не порошина, марне воно не гине в живих душах. не дали наші протинародні школи; І книжками всяку поезію в народі; від же до кінця не заглушили, і з пониклої до землі словесності співаної піднялася вгору писання словесність, і вже немає на світі такої сили, яка змогла б її заглушити.

Наступивши вже двадцятий рік⁸, як помер Квітка, і травень уже він собі (не одного) наступника в картинах селянського життя⁹. Шевченко (живе шукає, нам на велике втіху, і) не має нікого до себе близького, у високій думі народній, чи то посередині рідного світу

Руського, а й по всій Слов'янщині ні між живими, ні ніж мертвими. Таких бо поетів народи віками чекають (все одно, що Дантів, Шекспірів, Байронів). Такий поет становить сам собою народ — в одній своїй одиниці. Колись Польські пані мітили в сенаті, чи не краще було б знести до решти людей козако-Руський і всю Україну іноземним народом заселити¹⁰.

Хай би Божа воля допустила якусь дику силу до такого беззаконня; то й тоді Шевченкова поезія не пропала бь. Від мене як важливо його безсмертні, щиро-народні думи і пісні! Німа й не буде, може, йому рівного між слов'янськими поетами. З безоднього жерло б'є його слово.

Напиває ж воно здоровим розумом і почуттям найбільших земляків Шевченкових, виганяючи з них схоластичний і всякий чужонародний чад. Від того, як до Шевченка з'являлися книжечки стихотворної прози української, так і після його першоцвіту випускав дехто пісеньки рідним словом становища, та не рідним духом вдохновлені. У тих стихах панує часом тупий сміх Котляревського, часом незграбне глузування Гулакове, без нього віршовані поезії; часом голосили ті пісні ніби за мертвим, та самі не знали, чого плакали, — все в них мов би туманом якимось покривалося, — не видно було крізь плач поетичного образу. А були й такі, що, розпочавши пісню ніби по-Шевченківському, зводили її на цапиний лад і співали славословивши путам, якими їх у школі сплутано.

Не кастальські води ці поети напилися, наїлися лоскоти десь у болоті і гидким одуром свої книжечки наповняли. Вхопили замість тридцятострунної бандури троєструнну брянчанку, і своїм співом справді поважну й голосну музу народню перевернули на якусь полкову швендялку. Гіркою ганьбою, а не хвалою рідної матері України, були їх божевільні вірші. Слухали мені їх, самі свої мови стесняючись. От же вся та мерзота тільки під темну добу була з'явилася, а тепер знову по своїх щілинках, що ті цвіркуні, поховалася, і тільки деколи хто-небудь з них цвірінкне, даючи ознаку, що не очистилася шукаючи, заради свята, рідна наша хата Українська. Ніхто ж окрім мене, не прикладав до того праці, щоб витравити ту погань з рідної писемності. Та й на мене напустилося чимало добродій, чого я таким жорстоким словом тих письмових співак презирую! Даремно: я знаю, яке діло роблю, до якої словесної мети¹¹ просту; не збочу я з свого мановця, не збентежити мене легкодушні нарікання. У кого є праведний поетичний дар, тому не страшне моє жорстоке слово. Кому ж не наказав Господь серцем до серця промовляти, і людям щиру правду як на ладони показувати, той нехай не псує рідної мови несенитницями. Від¹² того ж справді на мій суд не один з України письменник свої компонування йшов до столиці, незважаючи на ту жорстокість, якою мені деякі добродії дорікали. Багато їх перечитавши я, та не багато для друку вибрав.

Що з того за користь буде, що ми Українських книжок наплодимо, та Українського, духу з книжок не розпустимо? Не честь нам, не подоба чужими стежками ходити; треба нам свій шлях до Парнасу прокладувати. Тим те, всі втомлені, всі соломодвинні й недоумкуваті треба нам геть відкидати, і не тільки свого кошту на ту словесну потерти не витрачаю, та й охочих припиняю, щоб лучче старцю в селі милостиню створили, аніж не ті ні ті друком.

Нещодавно впали міні в руки вірші якогось пана Щоголева¹³. Зрадів я, їх перечитавши. Прочитавши пану Шевченкові — і Шевченко слухав їх смакуючу. І звеселилися ми обидва, що таки хоч одна струна полюдськи на рідній бандурі бринькнула. Не багато тих верш, та чистий мед, а не перга словесна. Не до Шевченкових їх прирівняти, а все ж і ті — щира рідна поезія. Це так як іноді весною соловей у саду голосно та любо виспівує, а тут біля тебе золота бжилка над квіткою в'єтця. Слухаєш солов'я з великою подобою, а не скажеш же й бжилці: "Лети собі геть, не гуди коло мене!" Склад у того пана Щоголева¹⁴ правдиво рідний. Не Шевченковий голос він переймає, переймає голос народної пісні, і з пісні бере основу свого komponування. Тим часом, як поет правдивий, а не підспівувач, має він у своєму голосі щось праведне своє, — якусь власну шану й красу, що ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових стихах, що від він чуже добро привласнив. Це так як іноді співають дівчата над водою і в'єтця по воді їх чистий голос, і віддає в гаю мов чарівні співи самої народної музи, — вірша, неясно, не так голосно, а любо слухати, і слухаєш його дивуючись!

Впали ж міні в руки і вірші іншого поета, пана Кузьменка¹⁵. Цей не так понравився нам, як пан Щоголев, а прочитавши його вірші, не змогли мені їх забути. Є в його стихах щось таке, що до душі доходить і в душу проситця. Так іноді зустрінеш хлоп'я серед села; мізерне воно собі буде й не прибране, босий і простоволосий, а погляне на тебе таким улюбленим поглядом, так обізветця до тебе приятельсько, що схопив би на руки та й поніс на руках, як своє рідне. Стихи пана Кузьменка не мають тієї сили, що Щоголеві, проте якась є в них тихість приємна, якась душевна задумливість, і пливти його слова одне за одним не швидко, а так як маленькі каченята, вперше на воду пущені. Можна б де за що й зганяти їх, що не так вони голосні і часом ніби в прозу (відтягну) впадають; та й ганити не хочеться: так вони вірша тихенько до душі твоєї про якісь дитячі літа, чи про якесь молоде щастя промовляють.

Поважаючи їх тихий голосок, що не до всякої душі й дійде, просив я пана Шевченка, як орла поетичного, прийняти їх під своє крило і не попустити дрібним кібчикам на поталу, і пан Шевченко, поділяючи серцем мої промови, приклавши свою

руку. Першоцвітом цю книжечку ми прозвали, зважаючи на вірші пана Щоголева та пана Кузьменка за пробу пера, яке, може, колись з'явити щось голосне на всю Україну.

*П.Куліша.
Дві мови, книжня і народня. Україна. 1914. Кн. 3. С. 22–34.*

Пантелеймон Куліш

УКРАЇНА

Чи згадуєш, земляче, край той пишний,
Де річеньки блищать сріблом текучим,
Де, мов кармазин, червоніють вишні
І дишуть медом пасіки пахущим;
Де гарбузи в цвіту по лісах в'ються
І яблуні під яблуками гнуться?

Туди, туди щодень душею лину;
Там знаю любе, затишне кубельце
І згадую квітчасту Україну,
І знов цвіте, знов молодіє серце.
Отам би жити, господа хвалити!
Да ні! шкода про се і говорити...

Нещасний край! в йому куточки дикі
Людей благають: "Пощадіть, не псуйте!
Ідіть собі у городи великі
І там доми під небеса муруйте,
Мене ж пустим покиньте сумовати
І людям щирим очі дивувати".

Коханий край! край волі і недолі!
Сміюсь до нього, сміючися плачу.
Роблю-працюю на чужому полі
І радуюсь, що вже його не бачу.
В моїх руках понуро кобза дзвонить,
Останні мрії й радощі хоронить.

Паскудний край! край брехень і омани,
Дурив єси сусід міражем честі...
Тебе купили, як лежав ти п'яний,
І по заслугі гладять против шерсті.
Рай по словах, на ділі - пекло люте...

Коли б мені, коли б тебе забути!

П.Куліш.

Україна. Берлін: Вид-во «Українське Слово», 1923. С. 15.

Примітки

1. Куліш П.А. Біографічний почерк. Чернігів, 1899. С.13.
2. Літературно-науковий вісник. 1919. №7-9. С.94.
3. Знаменитий декрет про українщину стався 18 мая 1876 року. До цієї дати, у „Газеті Гатцука“ надруковано половину мого оповідання про український побут, і дозволено в ній панові зватись паном, хаті хатою и т. д. У другій же половині того ж самого оповідання цензор звелів редакторові печатати вже барин, изба и т. д., и не дозволив чумакам співати про волі, вози, про ярма и занози.
4. Перекреслено на мові.
5. Уривок подається за виданням: Куліша П. Дві мови, книжня і народня // Україна. 1914. Кн. 3. С. 22–34; Пантелеймон Куліш. Науково-педагогічна спадщина. Вибрані твори. Упорядник О.О. Кравченко. Умань. 2008. С. 93. 208 с.
6. Литва не мала таких розумних судових прав, як наша колишня Русь Українська, яка з давніх-давен привикла громадським судом правоватися. Тим же Бог знає коли прозване Литву беззаконною, та й до нашого часу сільський світ не забув того слова.
7. Полтавщина має величні лани під'зиноваттю. Ніхто й не зазнає коли вони заглухли й заросли тим льодовим хвощем. Не те що плугом не вагаєш і коріння, та й ніякими заступами не викорчуєш. Дике звір'я і птиця безпечно водію в густих кущах зірувати, бо ні чоловік, ні худоба не продереться в середину невисокої та густої дебри.
8. Спочатку стояло: шістнадцятий.
9. Стояло: Марка Вовчка.
10. Так колись Чингіс-Хан радував зі своїми ханами, чи не знести б ним до щенят весь Китай, щоб зробити з нього безпечний пастовник для табунів своїх. Східні селяни і досі переказують своїм дітям цю дику легенду. Не йметця віри, та чого не виробляють могутні люди перед нашими очима.
11. На полях олівцем написано: меті.
12. Починаючи з цього слова і до кінця все перекреслено олівцем.
13. Напевно, не того героя Щоголева, що стріляв з гармат під Одесою. прим. Куліша.
14. Первісно стояло: Щиглика.
15. Первісно стояло: Недобитка.

Дічек Н.П.,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу історії та філософії освіти
Інститут педагогіки НАПН України
orcid ID: 0000-0002-2185-3630
Scopus ID: 57218266724

КУЛТАЄВА МАРІЯ ДМИТРІВНА
(1947-2024)

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач
кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету